

ЄВГЕН ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКИЙ – ЗАСНОВНИК КИЇВСЬКОГО АТЛЕТИЧНОГО ТОВАРИСТВА ТА ПОПУЛЯРИЗАТОР СОКІЛЬСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Олексій Лях-Породько

Національний університет фізичного виховання і спорту України, Київ

Резюме. Исследована роль Е. Гарнич-Гарницкого в развитии разных видов спорта, а также проведен анализ его деятельности как активного пропагандиста сокольского и олимпийского движения на украинских землях Российской империи в конце XIX – начале XX века. Затронуты вопросы общественно-политической и патриотической деятельности Е. Гарнич-Гарницкого в часы утверждения украинского государства.

Summary. Significance of E. Garnich-Garnitsky in development of various kinds of sport has been investigated. His activity as an energetic promoter of the Sokol and Olympic movements on Ukrainian lands of the Russian empire late in the 19th and early in the 20th centuries has been analyzed. Social and political, as well as patriotic activity of E. Garnich-Garnitsky in formation of the Ukrainian state is discussed.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – початку XX століття у Російській імперії, до складу якої входила значна частина території сучасної України, поширюється спортивний рух: засновуються спортивно-гімнастичні товариства, проводяться змагання, відбуваються поїздки спортсменів за кордон для участі у міжнародних спортивних турнірах.

Розвиток спорту в державі у цей період здебільшого залежав від ставлення влади та суспільства до цієї проблеми. Не останню роль відіграли у цьому окремі особи, які своєю активною практичною та теоретичною діяльністю популяризували спорт, зокрема на українських землях Російської імперії: М. Ріттер, С. Уточкін, М. Вільгальм, І. Піддубний, Є. Гарнич-Гарницький, О. Анохін, В. Крамаренко тощо. Серед плеяди видатних спортсменів, спортивних функціонерів та громадських діячів того часу вирізняється Є.Ф. Гарнич-Гарницький. За його ініціативи у Києві створюється декілька спортивно-гімнастичних та політичних товариств, а також він був членом різних громадських об'єднань. Одне з ключових місць у діяльності Є. Гарнич-Гарницкого займали питання поширення сокільського руху на території українських земель, що входили до складу Російської імперії. Для реалізації цієї ідеї Є. Ф. Гарнич-Гарницький організував у Києві гімнастичне товариство «Русский Сокол».

Тому звернення до історії спортивно-гімнастичного руху в Україні у другій половині XIX – початку XX століття надасть нам змогу з'ясувати особливості діяльності, а також місце та роль осіб, які долучилися до активної популяризації спортивного, олімпійського та сокільського рухів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До питання особливостей діяльності та біографії Є. Ф. Гарнич-Гарницького зверталась низка науковців [6; 8]. В інших роботах автори говорять переважно про організацію Є. Гарнич-Гарницьким Київського атлетичного товариства [9; 13] та його діяльність з розвитку важкої атлетики в Україні [7; 19]. Проте, поза увагою дослідників залишається питання громадсько-спортивної діяльності та ставлення Є. Гарнич-Гарницького до сокільського руху.

Зв'язок дослідження з науковими чи практичними завданнями.

Наукове дослідження виконане згідно до теми 1.1.4 Зведеного плану науково-дослідної роботи у сфері фізичної культури та спорту на 2006-2010 рр. «Історичні та організаційні напрямки розвитку професійного спорту в Україні».

Мета дослідження – здійснити історичний аналіз та виявити особливості діяльності Є. Гарнич-Гарницького в розвитку спортивно-гімнастичного та сокільського руху в Україні кінця XIX – початку XX століття.

Методи дослідження: аналіз науково-методичної літератури та архівних фондів, історико-логічний метод.

Результати дослідження та їх обговорення. Гарнич-Гарницький Євген Федорович – видатна постать в історії України кінця XIX – початку XX століття. Його діяльність вражає своїм розмаїттям:

- розвиток різних видів спорту;
- поширення олімпійських та сокільських ідей;
- громадська та політична активність.

Варто зазначити, що Є. Гарнич-Гарницький був ініціатором створення і дійсним членом низки спортивних та громадських товариств: Київський

атлетичний гурток* [4; 15; 21]; «Санітас» (Київ) [6], Яхт-клуб (Київ) [8; 16]; Київське товариство сприяння фізичному розвитку і спорту [12; 23]; Київський спортивний клуб [23]; Київське вільнопожежне товариство; Київський клуб автомобілістів. А також й інших організацій та клубів: велосипедного, туристичного, рисистих перегонів, мисливського, рибальства, любителів природи, повітроплавання.

З вище наведеного переліку товариств видно, що Є. Гарнич-Гарницький активно займався розвитком різних видів спорту та громадською діяльністю. Проте, найбільше уваги він приділяв саме Київському атлетичному гуртку, який неодноразово перейменовувався. Більше того, із зміною назви змінювалась сутність та ідейні засади його діяльності.

Однак, під час збору та аналізу матеріалів, в яких мова йде про діяльність Є. Гарнич-Гарницького, як керівника Київського атлетичного гуртка (згодом Київського атлетичного товариства) відзначаємо, що переважна більшість авторів висвітлюючи цю проблему говорять лише про роки утворення і перейменування Київського атлетичного гуртка у Київське атлетичне товариство, а згодом й у Київське атлетичне та гімнастичне товариство [6; 7; 13; 15; 19]. У той час коли всі зміни та перетворення гуртка у товариство відбувалися під впливом певних факторів, які до цього часу в історії фізичної культури і спорту України залишаються не висвітленими.

Відомо, що у лютому 1895 року за ініціативи Є. Гарнич-Гарницького та його однодумців був утворений Київський атлетичний гурток, який через чотири роки (вересень 1899 року) офіційно розпочав свою діяльність як Київське атлетичне товариство [4].

* Упродовж 1895 – 1909 років Київський атлетичний гурток неодноразово змінював назву: Київське атлетичне товариство; Київське атлетичне та гімнастичне товариство; гімнастичне товариство «Русский Сокол»

Однією з причин такого кроку було те, що: «Дело настолько расширилось, что явилась надобность в легализации кружка в общество...» [4, с. 4]. Відповідно для цього необхідно було розробити та затвердити статут. Так, у квітні 1898 року група з 23 осіб, серед яких був Є. Гарнич-Гарницький – автор статуту за основу взяв статут Санкт-Петербурзького атлетичного товариства, звернулись до Київського губернатора з проханням затвердити статут Київського атлетичного товариства [24]. Витримавши перевірки Міністерства внутрішніх справ [24] статут був затверджений 10 травня 1899 року [22; 24].

Слід зауважити, що Є. Гарнич-Гарницький не єдиний хто забажав створити атлетичне товариство у Києві. Ідея заснування такого товариства виникла у М. Ріттера ще у 1896 році, коли він повернувшись з Ігор І Олімпіади (Афіни, Греція) у січні місяці звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням: «...утвердить представляемый при этом проект устава» [25]. Вперше приводимо уривок статуту Київського атлетичного товариства, автором якого був М. Ріттер: «Киевское атлетическое общество имеет целью: 1) Содействовать теоретическому и практическому развитию атлетического дела, в видах восстановления и укрепления здоровья. 2) Распространять понятие о физических упражнениях, дополняющих умственное развитие каждого человека – развитием телесным...» [25, с. 5]. У третьому параграфі статуту зазначались види спорту, які товариство повинно було розвивати: важка атлетика, лаун-теніс, крикет, поло, легка атлетика, серсо, гімнастика, фехтування, бокс, боротьба, плавання, зимові види спорту.

Для порівняння приводимо фрагменти статуту Київського атлетичного товариства, автором якого був Є. Гарнич-Гарницький: «Киевское атлетическое общество учреждается с целью способствовать развитию стремления ко всякого рода физическим упражнениям» [22, с. 1]. Серед видів спорту, які планувалось популяризувати були наступні: важка атлетика,

гімнастика, кінний спорт, боротьба, бокс, легка атлетика, фехтування, стрільба з гвинтівки, пістолета, лука, спортивні ігри.

Услід надісланого листа М. Ріттера, Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства звернулася до керівника київського адресного столу з проханням надати інформацію щодо осіб з прізвищем Ріттер, які мешкали та працювали у Києві [25]. На запит була отримана відповідь – довідка, у якій приводилися дані шести осіб. Серед них ми знаходимо Миколу Сергійовича Ріттера, який працював губернським секретарем і мешкав у Старокиївській частині міста у будинку №15 по Велико-Житомирській вулиці [25].

Таким чином, ідея Є. Гарнич-Гарницького про створення у Києві атлетичного товариства була не нова. З вище зазначеного виявляється, що М. Ріттер ще у 1896 році намагався заснувати Київське атлетичне товариство. Разом з тим залишається відкритим питання чому власне М. Ріттеру не вдалося здійснити заплановане.

Повертаючись до діяльності Київського атлетичного товариства та його керівника – Є. Гарнич-Гарницького необхідно детальніше зупинитись на 1901 році. Тому, що саме цього року Київське атлетичне товариство було перейменовано в Київське атлетичне та гімнастичне товариство. До цього часу в науковій літературі не знайшли свого відображення причини, що вплинули на такі зміни. Більшість авторів зазначають лише рік та факт зміни назви. З огляду на це виникає питання, що в дійсності спонукало Є. Гарнич-Гарницького до такого кроку. Відповідь ми знаходимо у звіті-огляді діяльності гімнастичного товариства «Русский Сокол» (Київ) за 1910 рік, в якому подається інформація стосовно історії розвитку Київського атлетичного товариства [4]. Отже: «6 октября 1901 года на общем собрании был поднят вопрос о переименовании общества с целью расширить отдел гимнастики и оказать помощь братьям-чехам на поприще физического воспитания...» [4, с. 4]. 12 листопада 1901 року Правління Київського атлетичного товариства звернулось до київського губернатора з проханням:

«...о переименовании сего общества в «Киевское атлетическое и гимнастическое общество» [24, с. 9]. І вже в кінці листопада на початку грудня від губернаторства та Міністерства внутрішніх справ були отримані дозволи на перейменування товариства [24].

Повертаючись до жовтня 1901 року, коли відбулись загальні збори товариства, слід розглянути наступне питання порядку денного, в якому говорилось так: «...многие лица, главным образом бывшие члены заграничного общества «Сокол», живущие на Шулявке, за дальностью расстояния лишены возможности посещать уроки гимнастики в нашем Обществе, поэтому желательно устроить Гимнастическое отделение вблизи их места жительства» [4, с. 4 – 5]. У результаті рішенням загальних зборів було постановлено, що гімнастичне відділення буде відкрито в маєтку Бенедикс на Бібіковському бульварі.

Виникає питання чому Є. Гарнич-Гарницький вирішив змінити назву, розширити діяльність Київського атлетичного товариства та стільки уваги приділити проблемам чеської громади. На нашу думку відомості про чеське сокільство Є. Гарнич-Гарницький міг отримати від свого батька Федора Минича Гарнич-Гарницького, який був заступником голови Київського слов'янського благодійного товариства [10]. Відомо, що у другій половині XIX століття активно розвивається Всеслов'янський рух за об'єднання та визволення слов'янських народів з поневолення імперських країн, до якого долучилися і сокільські організації. Якщо врахувати, що сокільський рух у Російську імперію проник наприкінці XIX століття, а до цього часу він вже розвинувся у різних країнах світу, а у Празі неодноразово проводились Всесокільські зльоти, то стає зрозумілим таке прихильне ставлення Є. Гарнич-Гарницького до сокільства.

У подальшому він захоплюється ідеями сокільства та долучається до низки активних пропагандистів сокільського руху в Україні кінця XIX – початку XX століття. Так, з 1900 року при Київському атлетичному товаристві існувало гімнастичне відділення, засновниками якого були чехи.

Цей гімнастичний осередок за допомогою Є. Гарнич-Гарницького у 1905 році відділився як самостійне товариство «Юг», яке згодом отримало назву гімнастичне товариство «Сокол» [14]. У 1902 році Київське атлетичне та гімнастичне товариство організувало змагання, у яких взяв участь представник «Русского гимнастического общества» (Москва) – Ф. Шнепп [5], один із «соколів» запрошених для викладання гімнастики цим товариством із Праги. Варто відзначити, що згодом «Русское гимнастическое общество» під впливом сокольських ідей змінило свою назву на «Первое Русское гимнастическое общество «Сокол». Більше того, у 1908 році Є. Гарнич-Гарницький: «...осознавая все недостатки...ведения спортивного дела и вред одностороннего увлечения борьбой и атлетикой, решил закрыть Атлетическое и гимнастическое общество и открыть новое по образцу сокольских гимнастических обществ с их прекрасной, стройной системой физического воспитания» [4, с. 7 – 8]. Для цього Є. Гарнич-Гарницький звернувся до відомого «сокола» Богумила Антоновича Гонзатко, спілкування та консультації з яким справили позитивне враження, а враховуючи успіх останнього на Всеросійському чемпіонаті з гімнастики, то обраний напрям розвитку товариства був правильний.

Відряджений Київським атлетичним та гімнастичним товариством Б. Гонзатко став переможцем, отримавши: «...диплом по гимнастике на звание Всероссийского чемпиона на 1909 год и для Общества переходящий кубок в честь Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича» [4, с. 8]. Вдалий виступ Б. Гонзатко підтвердив доцільність обраного напрямку змін у Київському атлетичному та гімнастичному товаристві, який запропонував Є. Гарнич-Гарницький.

Невдовзі, 15 жовтня 1909 року, на загальних зборах було прийнято рішення: «...возбудить ходатайство об изменении устава Киевского Атлетического и Гимнастического О-ва согласно предложенному президентом Гарнич-Гарницким проекту нового устава, по сокольской системе – под названием Киевское Гимнастическое Общество Русский

Сокол» [4, с. 8], який був затверджений 10 грудня 1909. 18 грудня 1909 року відбулось перше зібрання гімнастичного товариства «Русский Сокол» (Київ), на якому голова Є. Гарнич-Гарницький: «...сознавая недостатки бывшего Атлетического и Гимнастического Общества...объявил об открытии деятельности «Русского Сокола», выяснил его цели и сообщил краткую историю образования знаменитых чешских сокольских обществ. Указав на то, что подобно древним грекам, у которых воспитание юношества давало полную гармонию духа и тела, «Русский Сокол» обратит серьезное внимание на нравственную сторону его деятельности в смысле облагораживания характера, развития ума и воли и стремления ко всему прекрасному и изящному» [4, с. 26]. Для вирішення цих завдань при товаристві організуються такі гуртки: музичний та драматичний. Також відкривається бібліотека, курси для вчителів гімнастики та читатимуться лекції з фізичного виховання.

У березні 1910 року під час музично-вокального вечора Б. Гонзатко прочитав вітальний лист від «Пражской Общины Соколов», у якому в особі І. Шейнера – старости Празького сокільського товариства, міжнародна сокільська громадськість вітала утворення нового, на українських землях Російської імперії, гімнастичного товариства «Русский Сокол». Гімнастичним товариством «Русский Сокол» була надіслана відповідь, у якій зазначалось: «...воодушевленные, мы, гордо неся сокольское знамя, бодро пойдем вперед к самым высоким вершинам совершенства. И пусть оздоравливающая волна сокольства, широким, могучим валом разольется по всем славянским землям» [4, с. 29].

Є. Гарнич-Гарницький залишався незмінним керівником Київського атлетичного та гімнастичного товариства, згодом гімнастичного товариства «Русский Сокол» упродовж 18 років [8]. Підтвердженням цього є наступні дані: по-перше, у 1912 році серед сокільських гімнастичних товариств які вступили до складу «Союза Русского Сокольства» ми знаходимо гімнастичне товариство «Русский Сокол» (Київ) [20]; по-друге, за словами Чикваїдзе –

учасника першості Росії з важкої атлетики 1917 року, Є. Гарнич-Гарницький: «...увещевал своїх «орлят» готовиться к состязаниям, дабы поддержать славу Киева» [26, с. 6]. Не випадково Є. Гарнич-Гарницький називає своїх спортсменів «орлятами», бо саме багаторічний вплив сокільства сприяв тому, що він говорить про атлетів на кшталт «соколів».

Таким чином, трансформація Київського атлетичного гуртка у гімнастичне товариство «Русский Сокол» (рис. 1) відбувалася під впливом популяризації та поширення сокільського руху серед слов'янських народів в цілому і захопленням ідеями сокільства Є. Гарнич-Гарницьким зокрема.

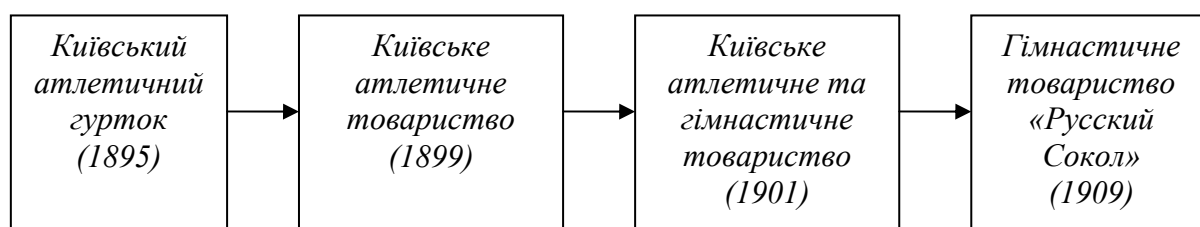

Рисунок 1 Схема трансформації Київського атлетичного гуртка в гімнастичне товариство «Русский Сокол»

Важливе місце у спортивній діяльності Є. Гарнич-Гарницького займали питання популяризації олімпійського руху на території українських земель Російської імперії. Апогеєм його плідної роботи з розвитку олімпійського спорту є 1913 рік, коли у Києві відбулась Перша Російська Олімпіада, до організації якої він активно долучився. Враховуючи багаторічний досвід та авторитет Є. Гарнич-Гарницького було обрано до складу: секції фізичного виховання, спорту та полювання Всеросійської виставки 1913 року [18]; підсекції полювання секції фізичного виховання, спорту та полювання [2]; Київського олімпійського комітету (фото 1); спортивної комісії при Київському олімпійському комітеті [17].

Фото 1. Київський олімпійський комітет. Сидять з ліва на право: П. Булюбаш, К. Клечинський, В. Крамаренко, І. Харжевський, О. Анохін, Г. Кравчук, Фок, М. Гудим-Левкович, М. Белогорський. Стоять з ліва на право: О. Вешке, Є. Гарнич-Гарницький, О. Тишкевич, А. Коваржик, Б. Гонзатко.

Таким чином, діяльність Є. Гарнич-Гарницького на початку ХХ століття була направлена на популяризацію не лише важкої атлетики, а й на поширення на українських землях Російської імперії сокільських та олімпійських ідей.

Не полишаючи активної діяльності з розвитку різних видів спорту Є. Гарнич-Гарницький виступає як прибічник позитивних зрушень у державній системі управління фізичним вихованням і спортом. Зокрема, ним, у 1918 році під час зустрічі з Міністром народної освіти, було порушено питання про утворення в Україні самостійного органа, який би здійснював керівництво, контроль та координацію дій всіх фізкультурно-спортивних організацій розташованих на її території [11]. Окрім цього Євген Федорович зарекомендував себе активним дописувачем у різних періодичних виданнях, наприклад: «Красота и сила» (Київ); «Новый век» (Київ) [7]. Власне праця в газеті «Новый век» була безпосередньо пов'язана з громадською та

політичною діяльністю Є. Гарнич-Гарницького, як активіста партії октябристів, а згодом і націоналістів. У цей же час він захоплюється скаутським рухом [8] і доволі багато робить, щоб цей напрямок військово-патріотичного виховання був корисний у скрутні часи творення української державності.

Слід зауважити, що у родині Гарнич-Гарницьких не лише Євген Федорович був прихильником фізичного виховання та спорту, також популяризатором цих ідей був його молодший брат Федір Федорович (фото 2). Він зокрема був головою «Первого Русского Геркулес-Клуба» (Санкт-Петербург) [3] та заступником голови Російського олімпійського комітету [1].

Фото 2. Гарнич-Гарницький Ф.Ф. – голова «Первого Русского Геркулес-Клуба» (Санкт-Петербург)

Отже, Є. Гарнич-Гарницький у своїй діяльності поєднував спортивні інтереси (відкриття гімнастично-спортивних товариств, популяризація сокільського та олімпійського рухів) з громадською та просвітницькою роботою (активна участь у політичних партіях та патріотичних організаціях).

Перспективи подальших досліджень. У статі постає низка актуальних питань щодо спортивно-гімнастичної (популяризація сокільської та олімпійської ідей) та громадсько-політичної діяльності Є. Гарнич-Гарницького на території України наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, які потребують подальших досліджень.

ВИСНОВКИ

1. Друга половина ХІХ – початок ХХ століття на території України ознаменувалися поширенням спортивного руху та розвитком різних видів спорту. Серед плеяди видатних українських діячів фізичного виховання і спорту того часу яскраво вирізняється Є. Гарнич-Гарницький – «батько київської атлетики». Водночас коло спортивних інтересів Є. Гарнич-Гарницького вражає своїм розмаїттям: по-перше, на початку своєї діяльності він пропагував переважно важку атлетику; по-друге, під впливом все більшої популярності різних видів спорту його увагу привертають: гімнастика, легка атлетика, велосипедний, автомобільний та водний спорт. Це свідчить про багатогранність діяльності Є. Гарнич-Гарницького щодо поширення фізичного виховання та спорту на території українських земель, що входили до складу Російської імперії.

2. З початком ХХ століття Є. Гарнич-Гарницький активно бере участь у популяризації сокільських та олімпійських ідей. Відповідно, під впливом сокільського руху він кардинально змінив ідеологію, сутність та організаційно-методичну діяльність Київського атлетичного товариства, що безпосередньо виразилось й на назві, яке воно згодом отримало - гімнастичне товариство «Русский Сокол». У той час як олімпійський спорт займав важливе місце в його спортивному житті. Як один із спів організаторів Першої Російської Олімпіади 1913 року Є. Гарнич-Гарницький долучається до когорти видатних діячів того часу з розвитку олімпійського руху в Російській імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. В российском олимпийском комитете // Сокол. – 1914. - №4 – 5. С. 25 – 26.
2. Всероссийская выставка 1913 г. в Киеве // Красота и сила. – 1913. - №2. – С. 13.
3. Гарнич-Гарницкий Анатолий Алексеевич. У истоков украинской атлетики / А.А. Гарнич-Гарницкий // Боевое искусство планеты. – 2004. - №3. – С. 65.
4. Гимнастическое общество «Русский Сокол» в Киеве в 1910 году. – Киев.: Товарищество. «Пичатня С.Н. Яковлева», Золотоворотская ул., №11, 1911. – 44 с.
5. Двадцатипятилетие Русского гимнастического общества в Москве. XXV. 4 мая 1883-1908 г. Исторический очерк. Составил действительный член общества И.С. Беляев. – М.: Синодальная типография, 1909. – 74 с.
6. Драга Василь. Лікар Євген Гарнич-Гарницький – «Батько київської атлетики» / В. Драга // Олімпійська арена. – 2005. - №4. – С. 60-63.
7. Драга В.В. Тяжелоатлеты Украины / В.В. Драга, П.Н. Кравцов. – К.: Здоров'я, 1985. – 176 с.
8. Друг О.М. Особняки Києва / О.М. Друг, Д.В. Малаков. – К.: «Кий», 2004. – 824 с.
9. Енциклопедія олімпійського спорту України. За ред. В.М. Платонова. – К.: Олімпійська література, 2005. – 464 с.
10. Извлечение из отчета о деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 1882 год // Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества. – 1883. - №3. – С. 9-10.
11. Из Киева // Екатеринославский спорт. – 1918. - №1. – С. 4.
12. Киев // К спорту! – 1914. - №13. – С. 17.
13. Кізченко В.І. З історії розвитку спорту на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В.І. Кізченко // Український історичний журнал. – 1980. - №7. – С. 94-102.
14. Коваржик Алоиз. Гимнастическое О-во «Сокол» // Красота и сила. – 1913. - №1. – С. 11-12.
15. Костелли Г.А. Развитие гимнастики в Украине / Г.А. Костелли, В.Х. Фоменко. – Харьков.: ХАДІФК, 1994. – 44 с.
16. Открытие яхт-клуба // Красота и сила. – 1913. - №8 – 9. С. 21.
17. Первая Российская Олимпиада 1913 года в г. Киеве. Приложение к «Всероссийскому календарю спортсмена» на 1914 год. – К.: Польская типография. – 15 с.
18. Программа отдела физического воспитания, спорта и охоты Всероссийской выставки 1913 г. в гор. Киеве // Красота и сила. – 1913. - №8 – 9. С. 16.
19. Солопчук М.С. Історія фізичної культури і спорту / М.С. Солопчук: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський.: «Абетка-НОВА», 2001. – 236 с.

20. Стеккис Э. Ведомость русским сокольским обществам вступивших в состав Союза Русского Сокольства // Сокол. – 1912. - №6. – С. 105.

21. Суник А.Б. Российский спорт и олимпийское движение на рубеже XIX – XX веков / А.Б. Суник. Изд. 2-е, исправл. и дополн. – М.: Советский спорт, 2004. – 764 с.

22. Устав Киевского атлетического общества. – К.: Губернская типография, Софийская площадь, здание Присутствен. мест, 1899. – 15 с.

23. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 442. Оп 636. Спр. 647. Ар. 113-124, 1236.

24. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 442. Оп 628. Спр. 290. Ар. 1-16.

25. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 442. Оп 626. Спр. 446. Ар. 1 – 5.

26. Чикваидзе 2-й. Впечатления киевлянина // Русский спорт. – 1917. - №6. – С. 5.